

अनुवाद : स्वरूप, संकल्पना आणि महत्त्व

डॉ. प्रियांका शंकर कुंभार

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, मिरज.

सार : भारत देश बहुभाषिक म्हणून ओळखला जातो. येथे भिन्न वंशीय भाषा एकाच छतारखाली वावरताना दिसतात. अनेक भाषा ज्ञान व कालदृष्ट्या संपन्न आहेत. भारतीय माणूस हा सामान्यतः द्वैभाषिक असलेला पहावयास मिळतो. भिन्न भाषा आणि भाषिक यांच्या संपर्कासाठी अनुवादांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक आवश्यकता आहे. त्यामुळेच अनुवाद ही आज काळाची गरज बनली आहे. जगाच्या पाठीवर अनेक भाषा बोलल्या जात असल्याने मानवाने जीवनव्यवहारात त्रिभाषा सूत्रीचा स्वीकार केला आहे. आज सर्वसामान्यपणे मातृभाषा, संपर्कभाषा आणि ज्ञानभाषा परिचित असणे अपरिहार्य बनले आहे. व्यक्तिगत जीवनातील अनुभव आणि अभिव्यक्तीच्या अर्थग्रहणापासून आंतरराष्ट्रीय जागतिक व्यवहारापर्यंत अनुवादाचे क्षेत्र व्यापक आहे असे दिसून येते.

संज्ञा : अनुवाद, संपर्कभाषा, ज्ञानभाषा, भाषिक समूह, भाषांतर, उत्पत्ती, छाया.

प्रास्ताविक : भारतीय अनुवादाचा विचार करता प्रथम आपली विविधांगी संस्कृतीची परंपरा समजावून घेणे गरजेचे आहे. अनुवाद करताना समाज, संस्कृती आणि बोली या प्रमुख घटकांचा परिचय होत असतो. कोणत्याही देशाची संस्कृती ही साहित्यातून प्रतिबिंबित होत असते. साहित्य हा समाजाचा आरसा असल्याने समाजाचे आणि संस्कृतीचे प्रतिबिंब त्यामध्ये दिसून येते. साहित्याच्या केंद्रस्थानी संस्कृती असते. कुठल्याही संस्कृतीच्या गाभ्यापर्यंत पोहचवणारा साहित्य हा एक मार्ग आहे हे स्पष्ट होते.

एखादी साहित्यकृती जेव्हा एका विशिष्ट भाषेत निर्माण होते, तेव्हा तिच्यात प्रत्यक्षपणे वेगवेगळे विचारव्यूह कार्यरत होत असतात. भाषेचे सांस्कृतिक पर्यावरण, विशिष्ट भाषिक समूहाचा इतिहास, तत्त्वविचार, समाजशास्त्र इ. सर्व घटकांचे प्रतिबिंब साहित्यकृतीत उमटत असते. विविध भाषेतील ज्ञानभांडार समजून घेण्यासाठी त्याचा मातृभाषेत किंवा राजभाषेत अनुवाद होणे गरजेचे आहे. आज भारतामध्ये प्रत्येक भाषेतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचे अनुवाद करण्यासाठीचे उपक्रम केंद्र शासनाने राबवले आहेत. त्यामुळे हिंदी, बंगाली, गुजराती, तमीळ, कन्नड, तेलगू, मराठी इ. भाषेतील साहित्याचा परिचय झाला. त्याबरोबर पाश्चात्य साहित्याही भारतीय लोकांपर्यंत पोचले आहे. हे राष्ट्राच्या सांस्कृतिक एकात्मतेच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचे ठरले आहे.

भिन्न भाषा आणि भिन्न भाषिक यांच्या संपर्कासाठी अनुवादाची सामाजिक आणि सांस्कृतिक आवश्यकता स्पष्ट झाली आहे. साहित्यातून व्यक्त झालेल्या भावना, विचार, अनुभव यांच्या आदान-प्रदानासाठी अनुवाद हे मध्यवर्ती सूत्र बनले आहे. पूर्वीपासूनच भाषाभिन्नतेने सामाजिक, सांस्कृतिक वर्ग निर्माण झालेले आहेत, ते या अनुवादाच्या माध्यमातून मिटवता येणे सहज शक्य बनले आहे. अनुवादाधारे एक संस्कृती ही दुसऱ्या संस्कृतीला विकसित करत असते. भाषाही समृद्ध करत असते. याकारणाने जगभरातील साहित्य हे स्वभाषेत अनुवाद करण्याची मोठी परंपरा निर्माण झाली आहे.

अनुवाद : अर्थ आणि व्याख्या : *TRANSLATION* शब्दाला मराठीमध्ये भाषांतर आणि हिंदीमध्ये अनुवाद या संज्ञा रूढ आहेत. *TRANSLATION* या शब्दाची उत्पत्ती लॅटिन भाषेत सापडते. Trans

या शब्दाचा अर्थ; पूर्ण (Across or Beyond – पलीकडे, दुसऱ्या ठिकाणी किंवा स्थितीत) आणि Lation या शब्दाचा अर्थ; घेऊन जाण्याची क्रिया. म्हणजेच एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाण्याची क्रिया असा अर्थ होतो.

भाषांतर हा शब्द आणि त्यातून सूचित होणारी प्रक्रिया संस्कृत भाषेमध्ये आढळून येत नाही. संस्कृत भाषेमध्ये भाषांतर या संकल्पनेला छाया ही संज्ञा वापरली जाते.

हिंदीतील अनुवाद या संज्ञेची उत्पत्ती संस्कृत भाषेमध्ये आढळते. अनुवाद ही संज्ञा मूळ धातू 'वद' (याचा अर्थ 'बोलणे किंवा सांगणे') त्याला जोडलेला 'अनु' हा उपसर्ग (याचा अर्थ 'मागील') त्यातून 'अनुवाद' ही संज्ञा तयार झाली. म्हणजेच 'आधी कोणी सांगितल्यानंतर सांगणे' असा रूढ अर्थ प्राप्त झाला. वैदिक वाङ्मयामध्ये एखाद्या भाषेतील मजकुराला विधी वाक्य म्हणतात आणि वाक्याचे विवरण करणाऱ्या मजकुराला अनुवाद म्हणतात.

व्याख्या : लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी संपादित केलेल्या विश्वकोशामध्ये पुढील व्याख्या आलेली आहे:

भाषेचा वापर म्हणजे भाषांतर. भाषा व्यवहार हा तीन प्रकारचा: बोलणारा व लिहिणारा अर्थ संप्रेषण करतो... परंतु साधारणतः अनुवाद म्हणजे दुसऱ्या भाषेत अनुवाद असे आपण समजतो, अन्य भाषिक अनुवादालाच भाषांतर असे म्हणतात. (लक्ष्मणशास्त्री जोशी: १९८५: ४८०)

भालचंद्र नेमाडे यांनी अनुवादाची व्याख्या पुढील प्रकारे केली आहे:

भाषांतर ही संहितेची एका भाषिक – सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक आवरणात स्थानांतर करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे. .... भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील, वाक्यातील अर्थ दुसऱ्या भाषेतील वाक्यामध्ये जसाच्या तसा आणणे. (भालचंद्र नेमाडे : १९८३: २७)

सी. के. रेबीन यांनी नमुद केलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे:

A Translation is process by which a spoken or written utterance takes place in one language which is intended and presumed to convey the same meaning as a previously existing utterance in another language. (म.वि.फटक; रजनी ठकार: १९८७: ९)

माया पंडित यांनी नमूद केलेली व्याख्या पुढीलप्रकारे पाहता येईल:

भाषांतर करताना एका भाषिक कृतीतील अर्थसंभार दुसऱ्या भाषिक कृतीत जसाच्या तसा यायला हवा ही अपेक्षाच व्यर्थ आहे. एका भाषिक कृतीतील अर्थाला शक्य तितका सममूल्य (equivalent) ठरेल असा अर्थसंभार दुसऱ्या भाषिक कृतीत ग्रथित करणे म्हणजे भाषांतर होय. (कल्याण काळे, अंजली सोमण: १९९७: १४७)

सारांश वरील सर्व व्याख्यांचा विचार करता असे म्हणता येईल की, एका भाषेतील सामग्री शक्य तेवढ्या समान रूपात दुसऱ्या भाषेत नेणे ही अनुवादाची प्राथमिक स्वरूपाची व्याख्या म्हणावी लागेल. मूळ भाषेतील साहित्य लक्ष्यभाषेत जसेच्या तसे अभिव्यक्त होणे. अनुवाद म्हणजे इंग्रक्त

शब्दांची अदला—बदल किंवा शब्दाला प्रतिशब्द देणे नव्हे तर सांस्कृतिक, सामाजिक आणि तद्नुषांगिक इतरही घटकांचाही विचार होणे अपरिहार्य असते.

अनुवाद : स्वरूप व संकल्पना : अनुवादाच्या व्याख्यांच्या आधारे अनुवादाचे स्वरूप आणि संकल्पनेची थोडक्यात कल्पना येते. अनुवादाचा अर्थ म्हणजे, एका भाषेतील कलाकृती दुसऱ्या भाषेत नेणे एवढाच नाही तर, मूळ कलाकृती सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक वातावरणातील निर्मिती असते. त्याच जाणिवेने ती अनुवादित करावी लागत असते. अनुवाद संकल्पनेचा विकास रोमन काळापासून झालेला आहे. भाषांतर करणे ही रोमन लोकांनी शोधलेली एक कला आहे असे एरिक याकोबसनला वाटते तर सिसरो होरॅस यांनी अनुवाद संकल्पनेचा विचार केलेला आहे.

कार्ल विल्यम हंबोल्ट या अभ्यासकाने 'भाषांतर मुळात अशक्य असते' असा सिद्धांत एकोणिसाव्या शतकात मांडला. अनुवाद करताना बऱ्याचदा वाक्यरचनेत फेर बदल करावे लागतात. सममूल्यांकांचा आधार घेत अनुवादकाला आपले कार्य यशस्वीपणे सिद्ध करावे लागत असते. ही वस्तुस्थिती आहे. भाषेत भावजाणिवांचे रचनातंत्र वेगळे असते, शिवाय ती स्वायत्ताही असते. प्रत्येक भाषेत भावजाणिवांचे अनेक रुपबंध असतात आणि त्यांची आपापली वैशिष्ट्येही असतात. विशिष्ट रचना आणि प्रणालीमुळे भाषेची एक विश्वधारणा निर्माण होत असते. या सर्वांचा समावेश अनुवाद संकल्पनेमध्ये होत असतो. जॉर्ज स्टेनर या अभ्यासकाने 'आफ्टर बायबल' या ग्रंथामध्ये अनुवाद संकल्पनेचे विश्लेषण केले आहे.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात चंद्रशेखर जहागिरदार यांनी अनुवादमीमांसा ही तौलनिक साहित्याभ्यासात अंतर्भूत असणारी प्रमुख संकल्पनात्मक घटना आहे असे मानले आहे. तर तौलनिक साहित्याचे हिंदी अभ्यासक नरेश गुहा यांनी तौलनिक साहित्यात भाषांतराचा समावेश करता येईल असे म्हटले आहे. यामुळे तौलनिक साहित्याची एक शाखा म्हणून अनुवादाचा विचार केला जात होता. १९५८ साली पाश्चात्य देशात झालेल्या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये जागतिक साहित्याचा आस्वाद घेण्याच्या संदर्भात भाषांतर ही संकल्पना पुढे आली आहे असे अभ्यासकांनी नमूद केले आहे. एका भाषेतल्या साहित्याचा अन्य भाषिकांनी आस्वाद घ्यायचा असला तर तो भाषांतराशिवाय शक्य नाही. (वसंत आबाजी डहाके: २०११: २१२) अशा स्वरूपात अनुवाद संकल्पना पुढे आली असली तरी, भाषांतर मीमांसा ही स्वतःच एक ज्ञानशाखा असून ती तौलनिक साहित्याभ्यासाची एका शाखा नव्हे किंवा भाषाविज्ञानाचेही विशिष्ट असे अभ्यासक्षेत्र नव्हे. तिचे स्वतःचे असे व्यापक आणि व्यामिश्र असे अभ्यासक्षेत्र आहे. (वसंत आबाजी डहाके: २०११: २६५) असेही स्पष्ट झाले. तौलनिक साहित्याभ्यास क्षेत्राबरोबरच अनुवादाचा संबंध हा वाङ्मयेतिहास, शैलीविज्ञान, भाषाविज्ञान, चिन्हमीमांसा आणि सौंदर्यशास्त्र या ज्ञानशाखांशी आहे. तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासात समाज, संस्कृती आणि भाषा यांचा विचार साहित्याच्या संदर्भात केला जातो. अनुवादामध्ये स्रोतभाषेतील साहित्यकृतींचा लक्ष्य भाषेतील साहित्यकृतींवरील प्रभाव महत्त्वाचा ठरत असतो. तौलनिक साहित्याभ्यासात भाषांतरित कृतींचा समावेश असतो. परंतु त्यामध्ये साहित्यकृतीच्या भाषांतर प्रक्रियेचा विचार केलेला नसतो. या कारणाने भाषांतरमीमांसेला स्वतंत्र स्थान प्राप्त झाले आहे.

भाषेच्या अनेक अंगांचा विचार करणारे भाषाविज्ञान अनुवादाच्या क्षेत्रामध्ये महत्त्वाचे ठरणे स्वाभाविक आहे. साहित्यकृतीचा भाषावैज्ञानिक दृष्ट्या अभ्यास करताना अनुवादकाला प्रामुख्याने भाषेचे संज्ञापन कार्य ध्यानात घेऊन भाषिक संरचनेला हात घालावा लागतो. अनुवाद वाक्यांश आहे

की नाही, शब्दशः आहे की नाही याशीवाय तो आशयानुसारी व लक्ष्यभाषेत अकृत्रिम ठरेल अशा पद्धतीत पाहिले जाते. भाषाविज्ञानात अर्थाला महत्त्व असल्याने अनुवाद करताना व्यंग्यार्थ सूचन करणारे घटक, स्वन योजना, नादानुवतित्व, वृत्तीयोजना, वाक्यरचना इ. घटकांचा विचार केला जातो.

या विवेचनावरून अनुवादमीमांसेचे क्षेत्र व्यापक आणि व्यामिश्र स्वरूपाचे आहे याची कल्पना येते. अनुवाद करत असताना मूळ भाषेतील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आचार— विचार, भावना, अर्थ, या सर्वांमध्ये सहजता असली पाहिजे. या घटकांचा विचार अनुवादाच्या स्वरूपामध्ये केला जातो.

अनुवादकाच्या भूमिका : अनुवादाच्या प्रक्रियेमध्ये अनुवादकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. अनुवादक हा एकाच वेळी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर कार्यरत असतो. तो एकाच वेळी वाचक आणि लेखक अशा दोन भूमिका निभावत असतो. तो मूळ साहित्यकृतीचा वाचक असतो, तर अनुवादित कलाकृतीचा लेखक असतो. मूळ साहित्यकृती काळ व अवकाश यांच्या कोणत्या अक्षावरती आहे, हे अनुवादकाला जाणून घेणे गरजेचे असते.

१. अनुवादकाचे गुण

साहित्यकृतीचा अनुवाद करताना अनुवादकाजवळ काही गुण असणे गरजेचे आहे. लेखक होणे ही बाब सोपी आहे, पण उत्तम अनुवादक होणे हे अत्यंत कठीण आहे. साहित्यकृतीचे परिपूर्ण आकलन होणे ही बाब अत्यंत महत्त्वाची असते. अनेक ज्ञानकोश, विश्वकोश, शब्दकोश, संस्कृतीकोश, विज्ञानकोश या सामग्रीचा वापर करावा लागत असतो. सदा कन्हाडे यांनी अनुवादकाचे गुण स्पष्ट केला आहे, *प्रथम भाषांतरकाराला अथवा अनुवादकाला स्रोत भाषेतील सामग्रीचा अर्थ पूर्णतः ग्रहण करता आला पाहिजे. भारतीय साहित्यशास्त्रानुसार वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ हे ग्रहण करता आले पाहिजेत. तसेच पाश्चात्य साहित्यशास्त्रानुसार भाषिक अर्थ (Linguistic Meaning) कोशगत अर्थ (Referential Meaning) आणि भावात्मक अर्थ (Emotive) ग्रहण करता आले पाहिजेत.* (सदा कन्हाडे: १९९८: ५०) या विवेचनातून अनुवादकाजवळ आवश्यक असणाऱ्या गुणांची दखल घेतली आहे.

अनुवादकर्त्याचे गुण रवींद्र किंबहुणे यांनी मांडलेले आहेत. ते लिहितात, *बहुश्रुतपणा मूळ आणि लक्ष्यभाषेवरचे प्रभुत्व सामाजिक— सांस्कृतिक— ऐतिहासिक संदर्भाची चोख जाणीव साहित्यप्रकारामुळे निर्माण होणाऱ्या मार्यादांची स्पष्ट कल्पना आणि ज्यांच्यासाठी भाषांतर सादर करावयाचे त्या वाचकांच्या अभिरूचीची जाण इत्यादी गुण भाषांतरकर्त्याजवळ असणे आवश्यक असते.* (वसंत बापट: १९८१: ११८) मूळ मजकूराशी प्रामाणिक राहून आणि मूळ लेखकाला जे अभिप्रेत आहे ते लक्ष्य भाषेत स्वाभाविक पद्धतीने आणणे ही अनुवाद कर्त्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

अनुवादासाठी आवश्यक असणारी शैली स्वभावविषेश पदविण्यास, वाक्यविन्यास, वाङ्मयीन परंपरा यामध्ये असणारे साम्य—वेगळेपण यांचे ज्ञान अनुवादकाजवळ असायला पाहिजे. लक्षणा आणि व्यंजना या शब्दशक्ती, व्याकरण या बाबी महत्त्वाच्या ठरतात. लक्ष्यभाषेचा जाणकार असला तरी अनुवादकाला शब्दचिन्हांमधला पारस्परिक संबंध हा व्याकरणाच्या अधारे स्पष्ट करावा लागत असतो. व्याकरणाने भाषेचा घाट बदलतो याचा परिणाम वाक्यरचनेवर होताना दिसतो. व्याकरणाची सूक्ष्म जाणीव अनुवादकाला असावी लागते. बहुश्रुतपणा, स्रोतभाषा (मूळ भाषा) आणि

लक्ष्यभाषेवर प्रभुत्व, साहित्यप्रकारांमुळे निर्माण होणाऱ्या मर्यादांची कल्पना, वाचकांच्या अभिरूचीची जाण हे महत्त्वपूर्ण गुण अनुवादकर्त्याजवळ असले पाहिजेत. मूळ मजकुराशी प्रामाणिक राहून आणि मूळ लेखकाला जे अभिप्रेत ते लक्ष्यभाषेत आणणे. ही अनुवादकर्त्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका आसते.

२. अनुवादकाची सृजनक्षमता

अनुवाद करत असताना अनुवादकाच्या ज्ञानाचे क्षेत्र विस्तृत असावे लागते आणि त्याबरोबर त्याची संवेदनशीलता अत्यंत सूक्ष्म असावी लागते. या संदर्भात प्रमोद तेलगिरी यांनी मांडलेले मत अत्यंत रास्त आहे. ते म्हणतात, *साहित्य हे एक असे क्षेत्र आहे की, तिथे एक विचार एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत अनुवादाच्या माध्यमातून पोहचवताना आपल्या विशिष्ट प्रकारच्या संवेदन क्षमतेची, संवेदनशीलतेची गरज असते. ही अत्यंत कौशल्यपूर्ण गोष्ट आहे. म्हणूनच अनुवादाच्या क्षेत्रात काम करताना त्या भाषेच्याच नव्हे तर संस्कृतीच्या बाबतीतही उत्तम जाण असावी लागते.* (उषा जोशी: २००७: ३४) अनुवादकाची सृजनक्षमता ही अनुवाद केलेल्या कलाकृतीवर ठरत असते. अनुवादकाच्या सृजनक्षमतेनुसार 'रसिक अनुवादक', 'लेखक अनुवादक' आणि 'व्यावसायिक अनुवादक' असे एकंदरित तीन विभाग करता येतात. रसिक अनुवादक एका श्रेष्ठ कलाकृतीतून आपल्याला मिळणारा आनंद मूळ भाषा न सामजणाऱ्यांना मिळावा असे वाटते. रसिक अनुवादाचे उत्तम उदाहरण म्हणून आनंदीबाई शिर्के यांनी पन्नालाल पटेल यांच्या 'मळेला जीव' या गुजराती कादंबरीचा मराठी अनुवाद केला तो याच जिज्ञासेपोटी असे म्हणता येईल. लेखक अनुवादाच्या बाबतीत असे घडत नाही. प्रत्येक कलाकृती ही मूळ भाषेत श्रेष्ठ दर्जाची असतेच असे नाही; पण ती लेखकाच्या मनाला भावलेली असते. ही एक प्रकारची नवनिर्मितीच असते. लेखक अनुवादक हा मुळातच लेखक असतो किंवा त्याचा बाज हा लेखकाचा असतो. त्यामुळे अनुवाद हा श्रेष्ठतेच्या पातळीवर उतरत असतो. मराठी साहित्यामध्ये अशा प्रकारचे विपुल प्रमाणात लेखन झालेले आढळते. व्यवसायिक अनुवादक हा एखाद्या साहित्यकृतीचा अनुवाद करताना तो अर्थ प्राप्तीच्या उद्देशाने करत असतो. बऱ्याचदा असे अनुवादक वाचकांच्या स्मरणात देखील राहत नाहीत. असे काहीसे चित्र या प्रकारच्या अनुवादकांच्या बाबतीत दिसून येते. असे असले तरी आज अशा अनुवादकांची मागणी वाढत आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, कलाकृतीचा अनुवाद करताना अनुवादकाला भाषेचीच नव्हे तर संस्कृतीचीही जाण असणे गरजेचे असते. म्हणजेच अनुवादक हा प्रथम श्रेणीच आस्वादक असायला हवा, काव्यमर्मज्ञ असावा, कवी मनोवृत्तीचा हवा, दोन्ही भाषांचा आणि त्या भाषेतील काव्यरूप आविष्काराचा उच्चतम प्रतिभा जाणणारा असायला हवा. म्हणूनच अनुवादकाजवळच्या गुणाबरोबरच त्याच्या सृजनक्षमतेचीही कस लागत असते. मूळ लेखकाला लक्ष्य भाषेतील वाचकापर्यंत पोहचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य अनुवादक आपले कौशल्य पणाला लावून करत असतो. मूळ लेखकाला लक्ष्यभाषेतील वाचकापर्यंत पोहचविणारा अनुवादक हा महत्त्वाचा दुवा असतो. त्यासाठी अनुवादकाच्या भूमिका प्रामाणिक असायला हव्यात, तरच तो उत्कृष्ट अनुवादक ठरत असतो.

अनुवादाचे महत्त्व : मानवनिर्मित धर्म, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, विज्ञान, संस्कृती, आचार—विचार अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रांच्या ज्ञानाचा केंद्रबिंदू हा मानवच आहे. मानवाने देश, काल, भाषा यांच्या सीमा ओलांडून निर्माण केलेल्या क्षेत्रातील विचार इतरांपर्यंत पोहचविणे हे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य अनुवादांमुळेच घडलेले आहे. आजच्या या औद्योगिकीकरणाच्या जगात अनुवादाशिवाय पर्याय नाही. मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांचा विकास करायचा असेल तर अनुवाद

अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. ज्या लोकांना भाषा समजते त्याच लोकांना ज्ञानाचे विचार समजू शकतात. इतर भाषिकांना आपल्या भाषेतील ज्ञानाचे अमूल्य विचारांचे, संस्कृतीचे, सार्वत्रीकीकरण करावयाचे असेल, तर अनुवाद हा एका अत्युत्तम मार्ग आहे. सदा कऱ्हाडेच्या मते, *व्यवहारात भाषेचे जेवढे महत्त्व तेवढेच भाषांतराचे महत्त्व आहे. भाषांतरकाराला किमान दोन भाषा अवगत असाव्या लागतात. प्राप्त परिस्थितीत त्याला तीन भाषा अवगत असणे अधिक सोयीचे.* (सदा कऱ्हाडे: १९९८: १७) म्हणूनच अनुवादाला आज अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. साहित्य निर्मिती करणे हे जितके कष्टाचे व महत्त्वाचे काम आहे, तितकेच या मूळ साहित्यकृतींचा अनुवाद करणे महत्त्वाचे आहे. साहित्य क्षेत्राबरोबरच प्रशासन, व्यापार या क्षेत्राबरोबरच वेगवेगळ्या पद्धतीचे वैज्ञानिक संशोधन विकसित भाषांतराद्वारे समाजापर्यंत पोहचू शकते. माहिती आणि संपर्क यांची आधुनिक जगातील गरज लक्षात घेता भाषांतरला आज महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये अनुवादला महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे. जागतिकीकरणामुळे अनुवादाची गरज भासू लागली आहे. सर्व प्रसारमाध्यामांमध्ये विविध प्रकारच्या संहिता अनुवादित कराव्या लागतात. बातम्या, लेख, माहिती यांच्या पासून ते जाहिरातीपर्यंतचा विचार अनुवादामध्ये केला जातो. शिवाय अलीकडच्या काळात जागतिक पातळीवर गाजलेली पुस्तके मराठीमध्ये लवकर अनुवादित होत आहेत. त्यामध्ये कथा, कादंबरी, नाटके यातील पॉप्युलर साहित्याबरोबरच अभिजात व सामाजिक, राजकीय, वैज्ञानिक यामधील माहितीपर व वैचारिक भाषेतीलही अनुवाद विपुल प्रमाणात होत आहेत. अजकाल चित्रपटांच्या संहिता देखील डबिंग किंवा सबटायटलिंग होत आहेत. सामाजिक, राजकीय, तसेच विविध आस्थापनांच्या कामात देखील अनुवादाची गरज भासते आहे. अनुवादाला महत्त्व प्राप्त करून देण्यामागे संस्कृतीचे आदान—प्रदान या घटकांची भूमिका आहे.

कुसुमावती देशपांडे यांनी वा.गो.आपटे यांच्या विधानाचा उल्लेख केलेला आहे. आपटे म्हणतात, *साहित्यक्षेत्रात भाषांतरकारांचाही उपयोग असतो यात शंका नाही. त्यांच्या परिश्रमामुळे परकीय भाषेतले ज्ञान स्वभाषेत आणता येते. चांगल्या भाषांतराच्या योगाने लोकांत वाचानाभिरुची वाढविता येते; आणि परक्या भाषेतल्या नव्या विचारांना व कल्पनांना व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य स्वभाषेच्या ठायी उत्पन्न करता येते. भाषाभिवृद्धीच्या दृष्टीने हा काही थोडा—थोडका फायदा नाही.* (कुसुमावती देशपांडे: १९७५: ३२७) अनुवादित कृतीमध्ये मूळ लेखकाचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, तत्त्वज्ञान, मनुष्यस्वभाव या विषयीचे निरीक्षण हे सर्व अनुवादामध्ये उतरलेले असते. यासर्व गोष्टींचा विचार करता अनुवादाचे महत्त्व लक्षणीय आहे. मराठी साहित्यातील वाङ्मयप्रकारांनी अनुवादाला आपलेसे करून घेतले आहे. आज होणाऱ्या अनुवादांची संख्या विचारात घेतली तर मराठी साहित्यात असलेले अनुवादाचे महत्त्व लक्षात येते.

सारांश, सुरवातीपासूनच भाषिक, सांस्कृतिक आणि जीवनव्यवहार यांचे आदानप्रदान करण्याची मानसिकता उदयास आली आहे. या गरजेतूनच विविध भूखंडिय जीवनव्यवहार, संस्कृती, भाषा कला, तत्त्वज्ञान या सर्वांची देवाणघेवाण होऊ लागली. याचा परिणाम साहित्यव्यवहारावर होणं स्वाभाविक होतं. ग्रीक आणि जागतिक पातळीवरच्या संदर्भाशी आपले साहित्य आशयभूत करण्याच्या प्रक्रियेतून साहित्यविचार, समीक्षा, सौंदर्यशास्त्र, भाषाविज्ञान, समाजभाषाविज्ञान, तौलनिक साहित्याभ्यासपद्धती असे कलाव्यवहार विकसित होत गेले. या अभ्यासकक्षांना धरूनच अनुवाद ही अभ्यासशाखा उदयास आली आहे. अनुवादामध्ये स्वतःचे अस्तित्व दिसणार नाही. या पद्धतीने अनुवादाचे कार्य अनुवादकाला पार पाडावे लागत असते. साहित्यकृतीचा अनुवाद हा पुनर्सृजन असतो ह्याचे भान असणे गरजेचे असते. मूळ लेखकाची शैली, त्यांची संवेदनशीलता, संदेश,

संस्कृती, त्यांची प्रगल्भता याचा विचार अनुवादकाला करावा लागत असतो. याला व्याकरणिक दृष्ट्याही महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आज आधुनिकीरणाच्या युगात अनुवादमीमांसा या अभ्यास शाखेला आज महत्त्व प्राप्त झाले आहे हे वरील सर्व विवेचनावरून दिसून येते.

संदर्भ:

१. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा): १९८५ : मराठी विश्वकोश खंड १२, महाराष्ट्र राज्य मराठी शब्दकोश निर्मिती मंडळ मुंबई.
२. नवभारत: एप्रिल: १९८३
३. फाटक,म.वि.; ठकार,रजनी (संपा): १९८७ : भाषांतर शास्त्र की कला, वरदा बुक्स पुणे.
४. काळे कल्याण, सोमण अंजली (संपा): १९९७: भाषांतरमीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
५. डहाके, वसंत अबाजी: २०११: मराठी समीक्षेची सद्य:स्थिती, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई.
६. कच्हाडे, सदा :१९८९: भाषांतर, लोकवाङ्मय गृह मुंबई.
७. बापट, वसंत: १९८१: तौलनिक साहित्याभ्यास—मूलतत्त्वे आणि दिशा, मौज प्रकाशन मुंबई.
८. पंचधारा: एप्रिल—सप्टें :२००७
९. देशपांडे, कुसुमावती: दु.आ. १९७५: मराठी कादंबरीचे पहिले शतक १८५०—१९५०, मुंबई मराठी साहित्य संघ मुंबई.